

HA 7753

NY. SZABV. SZ. TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam

1984

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. ÉVF. 1984/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

★

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzszámára. Elfizetési díj: 100 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan, II.

A következő forrás, amellyel kapcsolatban Gerics József forráskritikai vizsgálódást végzett az 1040-es évekre vonatkozóan, a *nagyobbik Gellért-legendá*. Mint ismerte tes, e ponton Gerics e legendát teljesen célzatos, tudatosan torz képet adó kútfőnek minősíti. Szerinte a legendaszerző fő törekvése a valósággal ellentétben annak igazolása volt, hogy „hőse [Gellért] nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával sújtott püspökök közé”, ugyanis „Gellért szent hírének súlyosan veszélyeztette volna még az a pusztá gyanú is, hogy őt szintén érinti a Péter megbuktatóira kimondott pápai átok” (194.). Ez az okfejtés azonban még Gerics logikai rendszerében sem feddhetetlen, ugyanis a nagyobbik Gellért-legendá nem tett említést a magyarokat sújtó pápai átokról, vagyis ha Gerics nyomán azt tételezzük fel: a legendaszerző egész mondanivalóját arra építette fel, hogy tisztára mossa Gellértet a pápai anathéma bélyegétől, voltaképpen légüres térben építkezett, hiszen az ő olvasói — legalábbis a legendából — nem tudhattak az anathémáról. Különböen is, kiket és mikor vetett anathéma alá a pápa? Az Altaichi Évkönyv egy, az 1044. év eseményei sorában szerepeltetett rövid megjegyzése arról tudósít: „akiket a pápa, Szent Péter utóda, már korábban kiátkozott, mivel királyukat meggyalázták.”³⁶ Az Annales e tudósítása átkerült a magyar krónikába.³⁷ Nem haszon nélküli az átadó és az átvevő szöveget egymással párhuzamba állítani:

Altaichi Évkönyv:

„Igitur eo die, cum vellent conflagere, ut supra diximus, uterque populus, tantum progressus, ut facilis invicem esset prospectus, tenuis nubecula, id est caeleste signum, adparuit, quos apostolicus, successor beati Petri, eo quod regem suum dehonestarent, iam pridem anathemizarat. Et ecce turbo vehemens ex parte nostratium ortus pulverem nimium adversariorum ingessit obtutibus.”

Magyar krónika:

Tradunt autem Teutonici, quod cum ad prelium appropinquassent, cum caelesti signo nebula tenuis apparuit, turboque vehemens divinitus incitatus terribilem pulverem obtutibus ingessit Vngarorum, quos iam pridem, ut dicitur, quia Petrum suum regem dehonestaverant, dominus apostolicus anathemate dampnaverant feriendo. Commisso igitur prelio inter utrumque diu et acriter pugnatum est.”

A két szöveg összevetése több érdekes körülményre hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt az szembeötlő, hogy az Altaichi Évkönyvben a kiátkozásra vonatkozó részmondat hiányos és nem illik az ezt körülvevő szövegbe. Hiányos annyiban, hogy a textusból nem derül ki, a „quos” kikre vonatkozik, vagyis

³⁶ AAm. 36.

³⁷ SRH. I. 331 – 332.

hogy kiket vetett anathéma alá a pápa. Az Évkönyvet használó magyar krónika észlelve ezt a hibát, oly módon alakította át az idegen forrásból vett szöveget, hogy a „*quos*” egyértelműen a magyarokra vonatkozzék: „*Vngarorum, quos*”. Ezért értelmezi nyilván Gerics is az anathémát a magyarokra (186.), majd ezt tovább magyarázza Abára és híveire (190., 193.), illetve „mindazokra a magyarországi püspökökre is, akik részesek voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében” (194.). De az Altaichi Évkönyv után induló Pauler Gyula viszont egy helyütt úgy fogalmazott, hogy a III. Henrik ellen 1044-ben felvonult magyar sereget átkozta ki Szent Péter utóda.³⁸ Ez ugyan aligha lehet a helyes értelmezés, mivel az Évkönyv 1044-re tett híre azt mondja, hogy „már korábban” (*iam pridem*) megtörtént a kiátkozás, annyit mégis bizonyít, hogy az anathémának az Altaichi Évkönyv szerinti értelmezése (főleg abban a vonatkozásban, hogy kikre mondatott ki) nem mentes a problémáktól. Még nyomatékosabban húzza ezt alá az a körülmény, hogy a pápai anathémáról tudósító részmondattal idegen test abban a szövegkörnyezetben, ahol az Annalesben olvasható. Itt a ménfői csata leírását szakítja félbe, méghozzá indokolatlanul és mesterkéltén; közvetlenül előtte ugyanis az Évkönyv arról tudósít, hogy égi jelként jelentéktelen felhőcske jelent meg, közvetlenül utána pedig arról, hogy a németek oldaláról támadt heves szél a port egyenesen az ellenfelek szemébe vitte. Biztosra vehető, hogy a pápai anathéma az Altaichi Évkönyvben nincs helyén. Ezt már az a magyar krónikás is észrevette, aki az Annales forrásként használta. Kútfője nyilvánvaló hibáját oly módon vélte kijavítani, hogy egymás mellé illesztette a két összetartozó mozzanatot: a jelentéktelen kód (és nem felhőcske) mint égi jel feltűnését, valamint azt, hogy az Isten akarataiból támadt hatalmas szélvihar iszonyú port vitt a magyarok szemébe, akiket — s így kapcsolja e tudósításhoz az anathéma hírével —, mint mondják, a pápa már előbb kiátkozott, mivel királyukat, Pétert (Péter neve az Annalesben hiányzik) meggyalázták. A magyar krónika „javítása” azonban nem változtat azon a körülményen, hogy az anathémát közlő mondat az Altaichi Évkönyvben nincs helyén, s ennél fogva még azt is bizonytalannak kell minősítenünk: kikre, milyen magyar csoportra — továbbá mikor — mondott a pápa átkot.

Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy az Évkönyvben az anathéma kimondását közlő hír nincs jó helyen, felvetődhet, hogy vajon ennek az információnak egyáltalán a 1044. év eseményei között kell-e helyet keresnünk. Tovább növeli a gyanút, hogy a mai helyén, az 1044. év alatt levő szöveg szinte bizonyosan nem 1044. évi anathémáról számol be, ti. 1044-hez viszonyítva jelzi, hogy annak kimondása „már korábban” megtörtént. Ha viszont az Annales frójának szerkesztői munkája folytán tévesen került besorolásra az 1044. év eseményei közé, akkor még kevésbé állapítható meg, hogy ez a „*iam pridem*” mikorra tehető. Még egy további gyanúról kell szólnunk: az anathéma okaként az Évkönyv azt jelöli meg, hogy azok, akikre ezt az átkot kimondták, „dehonestáltak” (*dehonestarunt*) királyukat, vagyis „megbecstelenítették”, „elcsúfították” vagy „meggyalázták”. A *dehonestare* ige vonatkozhat ugyan Péter 1041. évi elűzésére, de legalább ilyen joggal gondolhatunk arra, hogy 1046. évi megvakítására utalhat. Eszerint elképzelhető tehát, hogy az Évkönyv 1046. utáni állagából kerülhetett át szerkesztői figyelmetlenség folytán az 1044. év eseményei közé, oda azonban — árulkodó módon — végképpen szerencsétlenül

³⁸ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Bp. 1899. 87., de vö. 83. és 418. old. 170. jegyz.

illesztették be. Ráadásul az anathéma szempontjából idegen szövegekörnyezet mellett a „*iam pridem*” időmeghatározás is szerkesztési zavarra mutat. Ha feltevésünk megállja a helyét, akkor az Altaichi Évkönyvben 1044-nél olvasható, a pápa által „már korábban” kimondott átkot valójában 1046-ot követően alkalmazta egyházi fenytékként a római egyház feje Péter megvakítója ellen. Mindenesetre az Annales kellően méltatlankodik Péter megvakítása miatt, mondván, „soha nem hallották, hogy királyi méltósággal ilyen történt”.³⁹ Bármiként is álljon tehát a helyzet a pápa által a magyarokra (bizonyos magyar csoportokra) kimondott anathémával, a nagyobbik Gellért-legendá egész ide vonatkozó tudósításának hitelét annak tükrében vizsgálni, hogy a legenda-szerző legfőbb törekvése a szentté avatott Gellért tisztára mosása volt a magyarországi püspökökre kimondott anathéma alól, nem lehet. Nincs erre mód több ok miatt sem. Részint azért, mert a legenda nem ad hírt erről a pápai kiátkozásról, részint azért, mert ha volt is ilyen, nem biztos, hogy minden magyart érintett, aki Abának támasza és Péternek ellenfele volt (tehát egyetemlegesen a magyarországi püspököket), részint pedig azért, mert Gellért nem volt Aba párthíve. Egy esetleges, 1044 előtti anathéma Gelléltre — nem létező Aba-pártisága miatt — bizonyára nem vonatkozott. Mindebből az következik, hogy a nagyobbik Gellért-legendá hitelét az 1040-es évekre vonatkozóan Gerics-től eltérően határozzuk meg.

A nagyobbik Gellért-legendá 1040-es évekre vonatkozó csekély forrásértékének bizonyosságául hivatkozik Gerics a krónika és e legenda kapcsolatára, ahhoz az állásponthoz csatlakozva, amely a krónikát tekintti elsődlegesnek a legendával szemben.⁴⁰ A jelen cikk keretei között nem vállalkozhatunk a krónika és a legenda bonyolult kapcsolatrendszerének egészének feldolgozására,⁴¹ amelyet kiváltképpen megnehezít az a körülmény, hogy mind a magyar krónika (a krónikakompozíció), mind a nagyobbik Gellért-legendá jelen formájában XIV. századi és többszörösen átírt szövegében ismert. Így hát meg kell elégednünk néhány olyan szempont mérlegelésével, amelyet Gerics említ fel tanulmányában a legenda krónikával szembeni másodlagosságát bizonyítandó. Gerics szerint a legenda Aba Sámuel korára vonatkozó tudósítása három ponton minősül tendenciózusan torzítottnak a krónikához képest. Egyrészt: míg a krónika 1044-re teszi Gellért fellépését Aba ellen, addig ez a legendában „korábbi időpontra tolódik”, 1042 húsvétjára. Másrészt: a krónika csak az Aba elleni összeesküvők lemeszárításának módja miatt marasztalja el Abát, bezzeg a legenda már „Péter királyságának esküszegő bitorlásá”-ért és „alattvalói lázadás”-ért vádoltatja Gellérttel Abát. Harmadrészt: míg a krónika szerint Gellért csak annyit jövendőt meg Abának, hogy „veszedelem vár rá”, addig a legenda már Aba királyi hatalma elvesztésének jóslatát adja Gellért szájába (194–195.). Tegyük mérlegre ezeket a mozzanatokot!

Kezdjük annak a véleménynek az idézésével, amelyet az itt vázolt problémákat magukban hordozó forráshelyek, azaz az Aba ellen elmondott Gellért-beszéd kapcsán ifj. Horváth János fogalmazott meg, aki a krónika elsőbbségét vallotta a Gellért-legendával szemben:

³⁹ AAm. 43.

⁴⁰ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: a 35. jegyzetben i. m. 66–74.

⁴¹ Bizonyos vonatkozásaira kitértünk kéziratot kandidátusi értekezésünkben: *A történelmi és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkban*. Szeged 1968. 40–69.

„Gellértnek Aba királyt dorgáló beszédét szintén erre a régi krónikára kell visszavezetnünk annak ellenére, hogy a *mai* krónikaszövegek csak nagyon kivonatosan közlik ezt a beszédet. Mindamellett a krónikák még kivonatosságuk ellenére is többet tudnak az Aba király által megölték számát illetően, mint a legendáknak egymáshoz közelálló szövegei. Tudják például, hogy Aba 50 nemest öletett meg, amiről a legendák hallgatnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy a Nagy Legenda őszövege kivonatolta itt a krónikák bővebb előadását.”⁴²

Horváth János helyesen figyelt fel arra, hogy a krónikában ma olvasható tudósítás Gellért fellépéséről Aba ellen — kivonatos szöveg. Felfogása értelmében egy eredeti, bővebb krónikaszövegből kivonatolással jött létre a *mai* krónikaszöveg, s ugyancsak ebből a bővebb krónikaszövegből származtatja a legenda *mai*, szintén kivonatos szövegét. Mindkét *mai* textus kivonat tehát, ám a legenda szövege sokkal részletezőbb. Nem várható el, hogy az eseményről alig pár sorban tudósító *mai* krónikaszöveg mindazokat tartalmazza, amiről a mintegy négyszer terjedelmesebb szöveget közlő legenda szól. Úgy tűnik, Gericsnek az az okfejtése, amely a krónika és a legenda összevetésén alapult, ezt a körülményt, a kivonatolás tényét nem vette figyelembe.

Ha mármost Gerics okfejtését részleteiben tesszük vizsgálat tárgyává, akkor is elsielettnék minősül Gericsnek az a megállapítása, hogy tendenciózusan, Gellértet a pápai anathémától való mentesítés szándékával „alakította át a legendaszerző Aba és Gellért kapcsolatának krónikabeli ábrázolását” (195.). Kezdjük azzal a kronológiai kérdéssel, hogy — Gerics szerint — a legenda 1042-re hozza előre Gellért Aba elleni próféciaját, amely a krónikában 1044-re vonatkozóan szerepel! A krónika 1044. évi keltezése onnan adódik, hogy e forrás „Gellért fellépését ugyanannak az évnek az eseményeként adja elő, mint amelyben a ménfői csatát is leírja” (194.), amely pedig köztudottan 1044-ben volt. A legenda 1042. évi kelte Gellért próféciajának egy mondatán alapul; a püspök ugyanis ezt jósolta meg Abának: „Ecce anno tertio excitabitur in te gladius ultionis, qui a te auferet regnum, per te fraude acquisitum”.⁴³ Az itt olvasható „*anno futuro tertio*” kifejezést Gerics „a jövő harmadik évre” értelmezi (194.),⁴⁴ mivel pedig Aba királyságának 1044-ben szakadt vége, az ilyen jelentésű szöveget tartalmazó próféciajának 1042-ben kellett elhangoznia. Anélkül, hogy mindenáron kifogásolnánk egy ilyenféle értelmezés helyességét, utalnunk kell arra, hogy a szakirodalomban másfajta — egyébként nem problémamentes — magyarázat is napvilágot látott. Szabó Károly a „*tertio*”-t nem az „*anno*”-ra vonatkoztatta, hanem az „*excitabitur*” igével hozta kapcsolatba, s így a következő fordítás adódik: „Íme a jövő évben harmadszor támad föl ellened a bosszúállás kardja, mely téled álnokul szerzett országodat el fogja venni”.⁴⁵ Nyitva hagyva az értelmezés kérdését, egyéb megfontolás sem támasztja alá annak a megállapításnak az igazát, hogy a nagyobbik Gellért-legenda szerzője tudatosan tette korábbi időre — 1044 helyett 1042-re —

⁴² Ifj. HORVÁTH János: a 35. jegyzetben i. m. 74. Vö. VÁCZY Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútforrásainkban*. Levéltári Közlemények 18–19 (1940–1941) 325.

⁴³ SRH. II. 500.

⁴⁴ Hasonló fordítást ad SZABÓ Flóris: a 30. jegyzetben i. m. 89.: „Íme, az *eljövendő harmadik évben* bosszúzó kard támad fel ellened, mely csalárdsággal szerzett uralmat elveszi tőled”.

⁴⁵ SZABÓ Károly: *Péter és Aba. Értekezések a történeti tudományok köréből* II. 3. Pest 1872. 26. Ezt az értelmezést tette magáévá PAULER Gyula: a 38. jegyzetben i. m. 85., 419. old. 177. jegyz.

Gellért és Aba szembenállását, s ily módon minél korábbi időben mentesítette Gellértet a pápai anathémát eredményező Aba-pártiság gyanújától. Ez a megfontolás pedig nem más, mint a középkori emberek, beleértve a krónika- és legendaszerzőket is, érzéketlensége az időrend, a történelmi események évszámai iránt.⁴⁶

Kezdjük a krónikával! Ismeretes, hogy egy krónikaszerzőnek éppen az 1040-es évek eseményei kapcsán „rendbe kellett szednie” a kronológiát, s ezért illesztette az I. András uralkodásáról szóló beszámoló folyamába azt a megjegyzést, hogy „Szent István király halála óta tehát tizenegy esztendő és négy hónap telt el András király uralkodásának első évéig”.⁴⁷ Ez mindenképpen téves megjelölése a tényleges időtartamnak, hiszen Szent István halála (1038) és I. András trónra lépte (1046) között csak nyolc év van. A krónikaszerző azonban az időrend egyes részletei vonatkozásában is tévedett. Aba királlyá választását követően szól arról, hogy „Aba királyságának harmadik évében Péter Henrikkel, a németek királyával együtt nagy sereggel jött Aba király ellen”, s mikor Aba meghallotta, hogy Pétert a német uralkodó jóindulatúan fogadta, „az Úr 1042. évében követeiket küldött a császárhoz”.⁴⁸ A megfogalmazásból világosan kiderül, hogy a krónikairónak fogalma sem volt arról, hogy a valóságban Aba országlásának harmadik éve nem azonos 1042-vel. Tévedése annál súlyosabban esik latba, mivel az 1042. évi dátum megadásánál az Altaichi Évkönyvet használta és követte, s onnan tudomást szerezhetett volna, hogy Abát 1041-ben emelték királlyá.⁴⁹ Nem tűnik ki kronológiai tájékozottságával a legendaszerző sem. Egyrészt — a krónikával egyezően — ő is úgy vélte, hogy Szent István halála után a tizenegyedik évben nyerte el Gellért a vértanúságot, ami pontosan annyira és úgy téves, mint a Szent István halála és I. András trónra lépte közötti időül a krónikában megadott tizenegy év. Másrészt a legendaíró úgy számolt, hogy Gellért Abával szembeni próféciájától egy lustrum (vagyis öt év) telt el, s a következő lustrum kezdetén (azaz a próféciától számított hatodik évben) tört ki az a lázadás, amely meghozta Gellért számára a vértanúságot.⁵⁰ Csak mai szemmel nézve igaz, hogy a „krónika tehát 1044., a nagyobb és kisebb [Gellért-] legenda ellenben 1042. húsvétjára keltezi Gellért próféciáját” (194.) Valójában sem a krónikaíró, sem a legendaszerző nem rendelkezett világos képpel arról, hogy milyen sorrendben és melyik évhez kapcsolódóan követték egymást az események: jószerével még azzal sem voltak tisztában, hogy melyik király mettől meddig és mennyi ideig uralkodott. Ez mindenestre nagymértékben megkérdőjelezi a legendaszerző Gerics által kimutatni szándékolt tudatosságát a tekintetben, hogy a krónikát felhasználva az eseményeket Gellért érdekében átértékelt.

De vajon a legendaszerző valóban használta-e a krónikát, akár abban a formában, ahogyan Horváth János gondolta, hogy ti. a nagyobbik Gellért-legenda őszövege merített egy régi krónikából? Ismételten hangoztatva, hogy

⁴⁶ Tanulmányok példákát sorol fel erre MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. Századok 100 (1966) 716–717.

⁴⁷ SRH. I. 351. GERÉB László (a 14. jegyzetben i. m. 121.) fordítása. L. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 307.

⁴⁸ SRH. I. 326. A „regis” szó „regni”-re javítását illetően l. JUHÁSZ László: a 21. jegyzetben i. m. 31–32.

⁴⁹ AA. m. 29., 26.

⁵⁰ SRH. II. 501., 500.

a krónika és a nagyobbik Gellért-legendája viszonyának kimerítő tárgyalása meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit, éppen a most vizsgált esemény, Gellért fellépése Aba ellen, mintha érdekes adalékkul szolgálna a krónika és a legenda viszonyához. Idézzük e ponton a magyar krónika ma ismert szövegét magyar fordításban:

„A magyar nemesek . . . összeesküdtek, hogy megölik őt [Abát]. Közülük pedig az egyik feljelentette a királynál azokat, akik megölésére esküdtek össze, akik közül azokat, akiket tudott, fogságra vetve megöletett bírósági vizsgálat nélkül, ami a király nagy kárára változott. Amikor ugyanis a király a nagybőjtöt Csanádon ünnepelte, e nagybőjt alatt mintegy ötven nemes férfit tanácskozás ürügyén egy házba zárt, és fegyveres vitézek által lemeszáróltatta őket, anélkül, hogy bűnüket rájuk bizonyították vagy bevallották volna. Ezért Szent Gellért csanádi püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjósolta, hogy veszedelem fenyegeti.”⁵¹

A krónika *mai* szövege kétszer mondja el, hogy Aba bírósági eljárás mellőzésével embereket végeztetett ki. Hogy erre Aba uralma alatt kétszer került volna sor, természetesen nem zárható ki, de bizonyos körülmények kételyt ébresztenek egy ilyen feltevessel szemben. Egyrészt az, hogy a magyar ügyekben éppen ezekben az években jól értesült Altaichi Évkönyv csak *egy* Aba elleni összeesküvésről tud.⁵² Másrészt pedig az, hogy a két vérengzés leírása a krónikában két forrással mutat közeli rokonságot, az első vérengzés szövege az Annales tudósításával, a másodiké pedig azzal, ami a nagyobbik Gellért-legendában olvasható. A tartalmi megfelelésen túl ezt szövegpárhuzamok is jelzik:

Altaichi Évkönyv:

„*Conspiraverant enim plerique principes . . . Igitur quidam . . . omnes coniuratos regi prodidit, innotuit*”.

Nagyobbik Gellért-legendája:

„*Nam sanctis quadragesime diebus honestissimos quosque sui consilii viros . . . ausus est interficere. Qui cum ad sedem Morisenum . . . venisset, paschalia sacramenta celebraturus*”.

Magyar krónika:

„*Hungari vero nobiles . . . conspiraverunt . . . Quidam autem ex ipsis notificavit regi in necem eius coniuratos*”.⁵³

Magyar krónika:

„*Num enim rex Quadragesimam Chanadini celebraret, in eadem Quadragesima circiter quinquaginta viros nobiles sub pretextu consiliandi in quadam domo conclusit*”.⁵⁴

Szembeötlő, hogy az Altaichi Évkönyvet forrásként használó magyar krónika tartózkodott teljes mondatok szó szerinti átvételétől, hanem forrásainak kifejezései helyett szívesen alkalmazott szinonimákat. Csak ebből a rövid szakaszból véve példákat: az Annales szerint Aba ellen főemberek (*principes*) esküdtek össze, a krónika szerint magyar nemesek (*Hungari . . . nobiles*), azzal a céllal, hogy erőszakosan megölve (*necatum*) adják át a császárnak, illetve hogy meggyilkolják őt (*ipsum occiderent*). Valaki azonban tájékoztatta erről a királyt (*prodidit, innotuit, illetve notificavit*), aki egy részüket (*quorum*

⁵¹ SRH. I. 329–330.

⁵² AAm. 34.

⁵³ AAm. 34., SRH. I. 329.

⁵⁴ SRH. II. 500., SRH I. 329–330. A szövegpárhuzamokat a legenda és a krónika kritikai kiadása nem tünteti fel, hasonlóan tagadja a két szöveg kapcsolatát Váczy Péter: a 42. jegyzetben i. m. 325.

aliquos), illetve azokat, akiket tudott (*eos, quos potuit*) meggyilkoltatta (*iussit necari*, illetve *fecit interfici*). A szó szerinti szövegátvételek rovására a szinonimák ilyen mérvű használata egy rövid passzuson belül aligha a véletlen műve. A magyar krónika szerzője törekedett arra, hogy ugyan az Évkönyv alapján, de lehetőleg saját szavaival adja elő a történeteket. Nos, ugyanez a tendencia figyelhető meg a nagyobbik Gellért-legendára és a krónika vonatkozásában is a vizsgálatba bevont, szintén rövid szövegen belül. A legenda szerint tanácsának igen tisztos embereit (*honestissimos quosque sui consilii viros*), a krónika szerint pedig nemes férfiakat (*viros nobiles*) barmok vagy oktalan állatok módjára merészelt agyonveretni (*ausus est interficere*), illetve lemészároltatta őket (*fecit eos obtruncari*). A legenda arról tudósít, hogy Aba a húsvét megünneplésére ment Marosvárra (*ad sedem Morisenam*), a krónika meg arról, hogy a király a nagyböjtöt Csanádon (*Chanadini*) ünnepelte. Stíluskritikai megfontolások is szólnak tehát amellet, hogy a krónika a legenda (persze, nem a mai szövegében ismert legenda) szövegének átvételekor ugyanúgy járt el, mint amikor egy másik forrását, az Altaichi Évkönyvet használta: viszonylag keveset vett át szó szerint, inkább előnyben részesítette forrásai alapján az eseményeknek saját szavaival történő elmondását. Ez arra mutathat, hogy a krónika és a legenda viszonyában a legendának (a legenda Horváth János által feltett őszövegének) kell elsőbbséget biztosítanunk. A filológiai érvek mellett erre szolgál bizonyossággal az a körülmény, hogy már hihetőleg egy korai krónikaszerkesztmény azért örökölte meg kétszeresen Aba vélhetően egyszerű vérengzését, mert erről két, egymástól független forrásában, az Altaichi Évkönyvben és a Gellért-legendára ún. őszövegében olvasott, s nem vállalkozott arra, hogy a két forrás feltehetően egyazon eseményre vonatkozó leírását maga összevonja, egy történéssé olvassza össze. Továbbra sem tekintve feladatunknak a Gellért-legendára és a krónika kapcsolata bonyolult kérdéskörének részletes elemzését, e helyütt csak annyit jegyzünk meg: az Aba által megölt 50-es számának, a „*quingenta*” szónak a jelenléte a krónikában és hiánya a legendában nem feltétlenül bizonyosság a legenda másodlagossága mellett — mint Horváth János vélte —, hanem többféle módon is magyarázható. Elképzelhető, hogy a legenda másolásai során elkövetett hiba eredményeképpen esett ki az 50-es szám, amelynek egykori meglétére a nagyobbik legendában a „*quosque*” szó utalhat, amely a kisebbik Gellért-legendára mai szövegében már nem is található meg, a tévesztési folyamat végső állomásának jeleként. A krónika 50-es számára szellemes magyarázatot adott Marczali Henrik. Szerinte az 50-es szám a böjt latin nevéből, az XL írásjegyből fejlődött. A quadragesimából lett 40, majd a 40-ből 50.⁵⁵

A krónikaszerző bizonyos pontokon forrásai szövegére támaszkodva, de lehetőleg kerülve a szó szerinti átvételeket, rövidítés nélkül írta le az eseményeket, máshol viszont, ahol a bővebb szöveg számára, aki nem Gellértről írt legendát, hanem a magyar történelemről krónikát, érdektelen volt, rövidített, illetve — Horváth János kifejezését használva — kivonalt. Idézzük magyar fordításban a nagyobbik Gellért-legendából Gellért Aba elleni beszédét: „A szent böjt megtartása a vétkeseknek bűnbocsánatra, az igazaknak jutalom-

⁵⁵ SRH. II. 476.; MARCZALI Henrik: *A magyar történet kútjói az Árpádok korában*. Bp. 1880. 28. Az Aba által megölt férfiak 40-es száma olvasható Mügelinnél: SRH. II. 157., valamint a XIV. századi krónikakompozíció két szövegvariánsában: SRH. I. 330.

ra adatott, de te, király, kardod öldöklésével mocskoltad be,⁵⁶ tőlem pedig elragadtad atya nevémet, mert íme, ma nélkülözniem kell édes fiaimat. Nem érdemelsz hát e napon semmi bűnbocsánatot. Mivel pedig Krisztusért készen állok a halálra, megmondom a jövődöt. Íme, az elkövetkező harmadik évben [avagy: a jövő évben harmadszor] le fog rád csapni a megtorlás kardja, amely elveszi majd tőled hitszegéssel szerzett királyi hatalmat” (190.).⁵⁷ Írjuk le e legendaszöveg mellé a krónika rövid, egy mondatos tudósítását erről az eseményről, amelyet ifj. Horváth János nyomán kivonatnak tartunk: „Ezért [előkelő emberek — bírósági ítélet nélküli — kivégzése miatt] Szent Gellért csanádi püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjósolta, hogy veszedelem fenyegeti”.⁵⁸ Gellértnek a legendában bővebben előadott beszédét a krónika frappáns rövidséggel foglalta össze, bizonyítván azt, hogy itt valóban bővebb szöveg — Horváth szerint korai krónika-, szerintünk korai legenda-szöveg — kivonatolása történt. Mert hiszen Gellért e legenda szerint két lényeges dolgot közölt Abával: mint püspök megtagadta a bűnbocsánatot, mint szent pedig megjósolta a király komor jövőjét. A krónika pontosan ezt a két mozzanatot emelte ki: Gellért mint püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjövendölte az Abát fenyegető veszedelmet. Mindennek ismeretében erejüket látszanak veszteni Gericsnek mindazon okfejtései, amelyek annak bizonyítására irányultak: a Gellért-legendaszövegét tekintve „a középkori történetíró »bírói elfogultságának« világos esetével van dolgunk” (195.), vagyis hogy a Gellért-legendáé éppen azért, mert hőse, Gellért érdekében számos torzítást követett el a krónikához képest mind a kronológia, mind Aba bűnlajstroma, mind pedig a megjövendölt büntetés vonatkozásában, nem tekinthető a kor, az 1040-es évek megbízható forrásának. Ezzel szemben a fent kifejtettek alapján mi úgy látjuk: nincs okunk megvonni a hitelt a legenda ezen évekre vonatkozó tudósításától.

A kritikus (vagyis problémákkal terhes, vitás) források közül utolsóként az Altaichi Évkönyvvel kell foglalkoznunk. Gerics elsősorban az Annales 1041. évi magyar vonatkozású híreit veti vizsgálat alá, s „magyar eredetű tradíció”-ból (192.), „magyar informátor tájékoztatása”-ból (193.) eredezteti az itt olvasható tudósításokat. Ezzel a magyarországi szakirodalom mérvadónak tűnő megállapításait teszi magáévá. A magyar szóbeli információk adóiról többen úgy vélekedtek, hogy azok I. András király német földre menekült özvegyétől és fiától, Salamontól, valamint azok környezetétől származnak.⁵⁹ Mielőtt ennek vizsgálatára térnénk, azt kell mondanunk: az Évkönyv 1041. évi

⁵⁶ A legenda e helye bizonyítja: Gellért haragjának oka maga a vérengzés volt, nem pedig pusztán az, hogy „gyónás és a halálra való készület nélkül pusztították el őket” (194.). Ugyancsak erre mutat az is, hogy a legenda szerint Gellért „kegyetlensége miatt” (*de sua crudelitate*) kezdte fenyegetni Abát: SRH. II. 500.

⁵⁷ SRH. II. 500.

⁵⁸ SRH. I. 330.

⁵⁹ HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezár-mazói*. Bp. 1925. 84.; VÁCZY Péter: a 42. jegyzetben i. m. 307. Magyarországi írott forrás használatát tételezi fel az Altaichi Évkönyvben GYÖRY János: *Gesta regum – gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XXIX. Bp. 1948. 73–74.; CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 304., 348., 351–352., 359–360. Az Annales általános megítélésére l. Alphons LHOTSKY: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIX. Graz–Köln 1963. 173.

magyar vonatkozású tudósításának középpontjában Gizella személye áll, s Péter alakja annak tükrében nyer negatív beállítást, amilyen gögösen, zsarnoki módon bánt Szent István özvegyével, jóllehet Péter esküvel fogadta még István életében, hogy a királynét mindig tisztelni fogja, és semmit nem vesz el tőle azokból, amelyeket a király adott neki. Még azt is megígérte Péter, hogy Gizellát mindenkiel szemben megvédi, bárki is akarjon neki ártani. Erre nemcsak Péter, hanem az ország összes főemberei is esküt tettek. De István halála után mindössze egy évig bánt Péter Gizellával tisztelettel, majd ezután összes javától megfosztotta őt. Előbb azokat a birtokokat vette el erőszakkal tőle, amelyeket férjétől, Istvántól még életében kapott, majd pénzét is, amely csak az övé volt, s esküre kényszerítette az özvegyet, hogy Péter engedélye nélkül senkinek nem ad a maradékból. Egy bizonyos városban helyezte el, őrséget rendelt mellé, és sem ő nem mehetett sehová, sem az oda érkezők nem kereshették fel őt. Gizella három évig tűrte ezt, majd

„összehívta az ország előkelőit, és emlékeztette őket neki tett esküjükre. Ők az irgalmasságtól vezettetve, azt tanácsolták a királynak [Péternek], hagyja abba az igazságtalanságot, hogy ne essenek mindannyian vele együtt siralmas esküszegésbe. Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacosságában. Végül tudtára adták, hogy nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle, ha a matrósnának nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmive vette, és mit sem szívelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége... mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem. Ennek láttán az ország előkelői egyetértve elhatározták, hogy megölik [Péter] egyik hűbéresét, Budót, mindezeknek a gazságoknak az értelmi szerzőjét, akinek tanácsára [a király] tett mindent, minthogy szándékának teljesen megfelelt. Ezért a királyhoz menve, állhatatosan követelték kiadatását halálbüntetés céljából, mint mindannyiuk közellenségéét, aki országának és honfitársainak vesztére tör... Megragadván őt, darabokra tépve ölték meg és két kisgyermekének a szemét vájták ki. Ezért a király nagyon megrémült és még azon az éjen kevesedmagával bajor földre menekült... A magyarok pedig, amint látták, hogy elmenekült, új királyt állítottak, Obo [Aba] volt a neve, és ahogyan a királyokat szokás, hamarosan felszentelték... Ez a király tehát zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két, erőszakkal elvett püspökséget [Aba] vissza akart adni a főpásztoroknak. Mivel azonban másokat szenteltek fel, ezt az ügyet fenntartotta a római pápa döntésének” (191 – 192.).⁶⁰

Gerics ezt az itt hosszan idézett szöveget forrásérték szempontjából igen magasra értékeli. „Mivel a szerző a mű egyéb helyein Aba elszánt ellenfelének mutatkozik, előadása egészében Abára vonatkozó birodalmi álláspont részét közvetíti 1041-nél is.” Csak fokozhatja ennek jelentőségét az, hogy e hírek és értékelések „voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak”, s e szöveg „igazában az Abát uralomra juttató mozgalom védőbeszédének is tekinthető”. Vagyis nincs másról szó, mint arról, hogy „az altaichi bencés az egészsel azonosította magát, informátorának kiletére való tekintet nélkül” (192.). Mivel tehát Gerics ezt a beállítást hitelesnek tekinti, ennek figyelembevételével ítéli meg Péter első országlását és Aba trónra kerülését. Az Annales alapján jut arra a következtetésre, hogy „Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került”, s hogy Aba törvényesen uralkodott, mert „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót”.

⁶⁰ AAm. 24 – 26.

„A szöveg szerint . . . a magyarok nem úzték el a királyt [Pétert], hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit” (193.). Külön kiemeli Gerics az Altaichi Évkönyv idézett szövegének „a hűbérjog szempontjából egyenesen példás” alapállását. A magyar urak teljesen a hűbérjog alapján jártak el: fellépésük „a király iránti hűséget hajszálnyira sem sérti”, ugyanis nem Péter „életére és testi épségére törnek, hanem gonosz tanácsosáéra”. A fellépést megelőzően „a magyar urak . . . a hűbérjognak teljesen megfelelő, urukat többszörösen figyelmeztetik, és a hűbérviszony megszüntetésével, magára hagyással fenyegetik”. Ez „olyan eljárás, amelyre a hűbérurak és uralkodók vazallusaitak a Karoling-kor óta fel szokták hatalmazni, mint kívülállókkal szembeni kötelezettségvállalásuk szankciójára” (192.). „Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése . . . a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállását említene”. Aba király a Péter által letett két püspök ügyében „— kifogástalanul egyházas módon — Rómához fordul. Az egyházjogász csak elismeréssel vehette tudomásul akármelyik középkori uralkodó ilyen eljárását. Aba és a püspöki kar viszonya az évkönyv szerint zavartalan együttműködéssel indult” (193.).

Magunk úgy ítéljük meg, az Altaichi Évkönyvből vett hosszú — tartalmi és szó szerinti — idézet bizonyíthatja: az Annalesben minden esemény és személy aszerint ítéltetett meg 1038–1041 között, ahogyan azt Gizella szempontja megkívánta. Ne feledjük: az Annales tudósítása alapján a magyarországi főemberek Gizella kezdeményezésére léptek fel Péter ellen, Péter Gizellával szembeni esküszegése volt az oka királytól való elpártolásuknak. Péter tehát alapvetően Gizellával szembeni törvénytelen és esküszegő magatartása miatt nyert zsarnok ábrázolást. Péter Gizella miatti elítélése követelte meg, hogy — egyelőre — enyhébb és megértőbb álláspont érvényesüljön Aba Sámuel irányában. Ilyenfajta beállítás, Péter első uralmának ennyire Gizella szempontjából való értékelése aligha magyar információra (vagy legalábbis aligha csak magyar információra) mehet vissza. Ezt a gyanút erősíti meg az a tárgyalásmód, amelyet Gerics mintaszerű elemzése bontott ki az Annalesből, hogy ti. a magyar urak Péter elleni fellépésében minden a hűbérjogi elveknek megfelelően történt. A Péterrel szemben a kabar törzsfőhöz, Abához forduló, a hűbérjogban aligha jártas magyar előkelők bizonyára nem ügyeltek lépéseik „koreográfiájában” arra, hogy ne sértsék meg a hűbérjogot. Az események hűbérjogi szempontokra ügyelő bemutatása csak a hűbéri viszonyokkal Magyarországnál régebb óta ismerkedő és immár ismeretséget kötött Bajorország (illetve Altaich) évkönyvet író, művelt szerzetesének tulajdonítható. Ő azzal, hogy szembeállította a törvénytelen, zsarnok és esküszegő Péterrel az ellene a hűbérjog alapján fellépő magyar előkelőket, Pétert akarta még inkább elmarasztalni. Ha tehát az Altaichi Évkönyv 1041. évi tudósításánál olvasható magyar vonatkozású hírek egyike-másika magyar eredete is mehet vissza, a feldolgozásban már mindenestre a bajor Gizella érdekei domináltak, s az események leírásának ez jelentette vezérfonalát. Ezért minősült Péter zsarnoknak, ezért nyertek az ellene — Gizella érdekében! — fellépő magyar urak akciói törvényes, hűbérjog által szentesített igazolást, sőt még Aba tetteinek itteni bemutatása (Péter önkényesen és törvénytelenül hozott dekrétumainak eltörlése, az ugyancsak Péter által erőszakkal elvett két püspökség betöltésére tett, az egyházjoggal teljes összhangban levő lépése) is azon kontraszt erősítését szolgálta, hogy Péter minél megátalkodottabbnak, politikája minél jogszerűt-

lenebbnek tűnjék. A *bajor* évkönyvírónak a *bajor* Gizella iránti elfogultsága színezte tehát olyanná az 1038–1041 közti eseményeket, amilyenek az az *Annales*ben ma olvasható. Még azt sem tagadhatjuk, hogy az összképet alkotó mozaikok legtöbbször (pl. Gizella és Péter ellentéte, illetve a magyar előkelők fellépése Péter ellen) nem őrizne nagyon komoly valóságmagot, a mozaikok összerakása és hézagainak egynemű anyaggal kitöltése azonban az Évkönyv szerzőjének tulajdonítható.

Mindezt az eddigi fejtegetést erősítheti meg az *Altaichi Évkönyv* egyetlen mondata, amely az 1038–1041 közti magyar vonatkozású események évkönyvbéli leírását vezeti be: „Ebben az évben [1041-ben] Péter, a magyarok királya megfosztatott uralmától, miután saját főemberei összeesküdtek ellene”.⁶¹ Volt tehát olyan hagyomány, amely sommásan úgy összegezte az eseményeket, hogy Péter első uralmának főemberei 1041. évi összeesküvése vetett véget, vagyis hogy Pétert megfosztották a királyságtól, s nem ő „hagyta magukra alattvalóit” (193.). Lényegében ez a tradíció nyert megörökítést a magyar krónikában. Eszerint „Magyarország főemberei látván népük baját... tanácsot tartván megkérték a királyt”, hogy tiltsa meg embereinek — a krónika szerint német és olasz híveinek — a gaztettek további folytatását. „A király azonban dölyfös kevelységében felfuvalkodott”, s ellene mondott a kérésnek. „Péter országlásának harmadik esztendejében tehát a magyar főemberek és vitézek, a püspökök tanácsára, összegyülekeztek Péter király ellen, és gondosan kutatták, kit találhatnak akkor az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszabadítja őket Péter zsarnokságától. Mivel az országban senki ilyent nem voltak képesek találni, választottak maguk közül egy ispánt, Aba nevezetűt... Péter király pedig látva, hogy a magyarok nem támogatják, erős félelmében Bajorországba futott, Henriknek, a németek királyának segítségét kérve”.⁶² A magyar krónika e részletező tudósítása, valamint az *Altaichi Évkönyv* egy rövid mondatra szorítkozó összegzése valószínűleg az igazságot hagyományozta ránk: Pétert saját főembereinek fellépése, lázadása fosztotta meg a tróntól, mint egy korábbi munkánkban rámutattunk, azoké az embereké, akik nem értettek egyet Péternek a feudalizmus erősítése érdekében eszközölt gyors ütemű (helyenként erőszakot sem nélkülöző) lépéseivel, s akiket éppen ezért Péter kiszorított udvarából, jelentős változásokat hajtva végre annak István-kori összetételén. „Péter katalizátorszerű működése nyomán az ellentétek nyíltan kirobantak. Az új király egyrészt eltávolította a csak külsődlegesen beilleszkedett elemeket, akik főként a születési arisztokráciához tartoztak. Másrészt a megüresedett pozíciókba zömmel a feudalizmust eredendően igenlő hospes-arisztokrácia tagjait ültette. Ezzel a korábbi egyensúly megbomlott, eltolódott a hivatali, illetve hospes-arisztokrácia javára. A kormányzat így a korábbinál következetesebb, gyorsabb feudalizálódás motorjává lett. Péter fellépése tehát polarizálta az erőket: az új rend lappangó ellenfeleit nyíltan áttaszította az ellenzék táborába. Saját erői megfogyatkoztak”.⁶³ Péter erőszakosan feudalizáló politikájának ellenhatása volt Aba Sámuel hasonlóan zsarnoki uralma, amely azonban éppen ellentétes irányban, a feudalizmus leépítése, a magyarországi keresztény egyház teljes meggyengítése

⁶¹ AAm. 24.

⁶² SRH. I. 323–325. GERÉB László (a 14. jegyzetben i. m. 102–103.) fordítása nyomán.

⁶³ KRISTÓ Gyula: a 35. jegyzetben i. m. 24–27.

irányában hatott, s ennek érdekében Aba még a bogumil eretnekek szövetségétől, tanaik felhasználásától sem riadt vissza. Péter 1044-ben ott folytatta, ahol 1041-ben kényszerűen abbahagyta, viszont immár a német hűbér vállalása is tetézte uralmának negatív vonásait, mindenekelőtt azt, hogy továbbra is az új rend, a feudalizmus *türelmetlen* (bár következetes) terjesztője volt. Nem igényel tehát további bővebb kifejtést, hogy Péter és Aba Sámuel országlásáról vallott felfogásunk alapvetően eltér Gericsetől. Mindössze abban értünk egyet, amit mi már 1965-ben megjelent munkánkban hangoztattunk, s most Geric is erre az álláspontra hajlik (jóllehet bizonyító apparátusából – sok egyéb más mellett – ez a körülmény sem derül ki): Péter „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását” (310.) tekintette fő céljának. Különbözik felfogásunk Gellért történeti szerepének megítélését illetően is. Geric – mint ismeretes – úgy véli: noha „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérielhetetlen ellenfelének szerepét kapta” (196. old. 25. jegyz.), valójában Gellért – többi püspöktársához hasonlóan – Péterrel állt ellentétben, és Abával működött együtt (303., 197.). A *Deliberatio* elemzése számunkra azt bizonyította, hogy Gellért elsősorban nem Péter, hanem Aba politikáját bírálta keményen. Több figyelmet érdemel Péter és Gellért kapcsolata. 1965-ös munkánkban valóban úgy foglaltunk állást, hogy Gellért „feltétlenül Péter híve” volt,⁶⁴ ám megállapításunkat utóbb Szegfű László kutatási eredményei módosították. Szegfű feltehetően helyesen mutatott rá Péter és Gellért ellentétére mind 1038–1041, mind pedig 1044–1046 között.⁶⁵ Tévesen hivatkozik tehát Geric arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát. Ezen a ponton lehetetlen nem utalni arra, hogy Geric tárgyalat tanulmányában – jegyzetapparátusának tanúsága szerint – öt magyarországi kutató kilenc munkáját hasznosította: Pauler Gyula és Györffy György egy-egy, saját maga és e sorok írója két-két, Horváth János pedig három művel szerepel a lapalji jegyzetek között. A szakirodalom ismerete (még árnyaltabban fogalmazva: a szakirodalom megválogatásában érvényesülő, nyilvánvaló szelekció mellőzése) számos tévedéstől megóvhatta volna Gericet. Így pl. Szegfű László munkásságának ismerete, aki közel tucatnyi tanulmányában tárgyalta a Gericet is e tanulmányában foglalkoztató kérdéseket, s nem utolsósorban alapos analízist adott arról a *Deliberatióról*, amelyet Geric – egyébként joggal – az 1040-es évek egyik fő forrásának tekint, éppen abban a kérdésben világosíthatta volna fel Gericet, hogy az újabb szakirodalom már nem minősíti Gellértet „Péter rendíthetetlen hívének” (196. old. 25. jegyz.). Ugyancsak a szakirodalmi tájékozottság mentesíthette volna Gericet korábban megállapított igazságok újrafelfedezésének megkísérlésétől. Gabriel Silagi nyomán mutat rá Geric arra, hogy a *Deliberatio* lapszéli jegyzetei XV. századiak, s mivel az egyik a korjelölő „*Tempora Ovonis describuntur*” megjegyzést tartalmazza Batthyány Ignác 1790. évi szövegkiadása szerint, ezt „nem lehet elfogadni a szöveg egykorú, hiteles magyarázatának, mert legfeljebb humanizmus-kori kombináció” (197. old. 26. jegyz.). Annak ismerete, hogy – amint e sorok írója 1974-ben rámutatott – e marginális jegyzet *egyáltalán* nincs meg a *Deliberatio* kéziratá-

⁶⁴ Uo. 34.

⁶⁵ SZEGFŰ László: *Gellért, marosi püspök*. Világosság 17 (1976) 95–96.

ban,⁶⁶ s így valóban nem szolgálhat a *Deliberatio* vonatkozó része Aba-koriságának bizonyosságául, egy csapásra eldöntötte volna a kérdést.

Utószóként immár csak egy tanulság levonása marad hátra: a történeti kútfők forráskritikájában a *filológiai* szempontok mellett a *történeti* megfontolások sohasem mellőzhetők. Írja bár azt a magyar krónika, hogy „a püspökök tanácsára” (*consilio episcoporum*) „magyar főemberek és vitézek” (*principes Hungarorum et milites*) léptek fel Péter zsarnoki uralma ellen, közölje bár az Altaichi Évkönyv azt, hogy Aba „a püspökök és előkelők (*episcoporum et principum*) együttes elhatározása alapján” (192.) rendelte el Péter törvényeinek megsemmisítését, ebből még nem következik, hogy „a magyar vezető osztály István-kori egésze” (303.; kiemelés tőlem — K. Gy.) szakított Péterrel és állt Aba mellé. Történelmi tapasztalat mutatja, hogy egy uralkodó osztály (kivált egy alakulóban levő, igazi körvonalát még el sem nyert uralkodó osztály) nem változtat egyik napról a másikra (vagy akár egyik évről a másikra) tökéletesen, minden tagjára érvényesen politikai pártállást. Konkrét adataink vannak az 1041–1044 közötti időből Péter híveiről. 1041-ben Péterrel néhányan Bajorországba távoztak. 1044-ben, a ménfői csatában azok árulták el Abát, akik „megőrizték barátságukat Péter király iránt”, majd pedig amikor 1044-ben Henrik király visszaültette Pétert a magyar trónra, nagy kísérettel érkeztek Fehérvárra, s a város Szűz Máriának szentelt templomában, ahol Henrik jelenlétében a királyavató szertartás lezajlott, a „főemberek gyülekezete” (*congregatio principum*) volt jelen.⁶⁷ Adjon bár hírt az Altaichi Évkönyv a ménfői csatáról szólva Pauler Gyula fordításában arról, hogy „Igen sok magyar püspök, pap, főúr fogságba jutott” (194.),⁶⁸ ez még nem elégséges alap annak kijelentésére — éppen a *Deliberatio* ismeretében —, hogy Aba „a magyarországi püspökökkel . . . *mindvégig* [kiemelés tőlem — K. Gy.] együttműködött” (197.), vagy hogy Abának „a püspöki karral *végig* [kiemelés tőlem — K. Gy.] megőrzött együttműködéséről” (308.) lehessen szólni. Aligha szabad Aba (vagy akár Péter) társadalmi bázisát még rövid időszakra is merevnek, változatlannak feltételezni, főleg akkor, ha tudjuk, hogy a magyarországi viszonyok kialakulatlansága, meg az események gyors hullámváza kifejezetten a politikai csoportosulások gyors átrendeződésének kedvezett. Még az eddigiek-nél is kevésbé jogosult egyedül a források hallgatásából események hiányára következtetni. Abból, hogy az Altaichi Évkönyv nem említi Abával szemben „bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését” (193.), még nem következik az, hogy Gellért ténylegesen nem is lépett fel Aba ellen.

Közhely arra hivatkozni, hogy a rendre egy kútfőre irányuló (vagyis a hitelesség megállapítása során egy időben egy kútfőt vizsgáló) forráskritika, valamint a forráskritika által minősített kútfők széles körét felhasználó történettudomány nem élhet egymás nélkül. Aki azonban — dicséretes forráskritikusi erényként — rendre *egy* forrást vizsgál a történeti következtetések levonásának igényével, avagy a kútfőkben statikussá merevedett képet viszi át a történelem dinamizmusára, az *tudatosan* vállalja a tévedést, az egyoldalúságot. Zárjuk tanulmányunkat annak idézésével, amiben maradéktalanul egyet-

⁶⁶ KRISTÓ Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 56–57. old. 80. jegyz.

⁶⁷ AAm. 25., 37.; SRH. I. 331.

⁶⁸ Ez valóban „értelmező fordítás” (194.), ugyanis az Annalesben ez olvasható: „episcopi, capellani, principes, alii complures retrahuntur”, AAm. 37.

értünk Gericcsel (avagy inkább Gerics velünk): Péter „makacsul” „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetés és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását” szorgalmazta (310.). Nincs azonban *egyetlen* olyan forrásunk, amely ezt a tanulságot sugallná nekünk. A forráskritika mérlegére tett és azon megméretett források *csoportja*, a források tanulmányozásából adódó mozaikképek összeillesztése vall csak Péter ilyen minősítésének megbízható volta mellett. Vagyis ha fentebb azt mondtuk, hogy a forráskritika és a történettudomány nem élhet egymás nélkül, most azt kell mondanunk: a forráskritika és a történettudomány nem is helyettesíthető egymással.

KRISTÓ, GYULA

La critique des sources et des sources critiques se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040

La présente étude fait des remarques à propos de l'article de József Gerics, paru dans les numéros 3 et 4 de l'année 1982 de cette revue, sous le titre *A la critiques des sources se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040*. Dans son article, Gerics a analysé trois sources. Il a considéré identique à Pierre le roi flétri anonymement dans l'ouvrage intitulé *Deliberatio*... de l'évêque Gellért. Il a contesté la valeur de source de la légende majeure de Gellért qui se rapporte au rapport hostile de Gellért et d'Aba Sámuel. Il a assigné par contre un grand rôle aux *Annales Altahenses* pour fixer les circonstances de l'avènement d'Aba au trône. A la base de tout cela, il a tracé un tableau nouveau de l'histoire hongroise des huit années suivant la mort du roi Saint Étienne (1038). D'après Gerics, c'est la classe dirigeante de l'époque d'Étienne qui a eu des conflits avec Pierre qui était soutenu presque exclusivement par les nouveaux venus. Sa domination tyrannique a suscité le péril d'une levée en masse du peuple. Aba Sámuel a obtenu le pouvoir par une voie légale, les ecclésiastiques étaient surtout ses soutiens intérieurs. Le roi Aba, lui-même, vivait selon les règles prescrites pour les communautés religieuses. Gerics a transvalué le rôle historique de l'évêque Gellért aussi: d'après lui, l'évêque de Csanád aurait été l'adversaire de Pierre, et aurait soutenu Aba jusqu'au bout — de même que ses autres co-évêques.

La présente étude vise à analyser de nouveau les sources sur les points discutés. A propos de la *Deliberatio*, il arrive au point de vue que le roi qui y figure, peut être, selon une grande vraisemblance, le roi Aba, étant donné que l'image de l'église hongroise reflétée par la *Deliberatio* correspond à l'image d'Aba conservée par la chronique hongroise, selon laquelle le roi tâchait d'abolir les relations de classes. Les racines de cette idéologie ont été trouvées déjà par la recherche antérieure dans l'hérésie des bogumils. Comme la *Deliberatio* donne des informations de l'opposition de Gellért avec le roi flétri anonymement (qui est, à coup sûr, le roi Aba Sámuel), cette circonstance vérifie la conception de la légende majeure de Gellért, selon laquelle l'évêque de Csanád et Aba étaient des adversaires. L'originalité et l'authenticité de la légende peuvent être prouvées par la collation de la légende et de la chronique hongroise aussi. L'examen des notes inscrites en 1041 dans les *Annales d'Altaich* donnait le résultat que cette source a évalué l'histoire des années critiques (1038—1041) du point de vue de la veuve de Saint Étienne, Gisèle de Bavière, et bien que la plupart de ses informations reflètent la réalité, toute la conception est l'ouvrage de l'annaliste bavarois.

A la base d'une analyse détaillée des sources, l'étude essaie d'esquisser l'histoire hongroise des années de 1038 à 1046. D'après cela, au temps de sa première domination (1038—1041), Pierre était le propagateur impatient, bien que conséquent du féodalisme, c'est par là qu'on peut expliquer qu'on l'a considéré comme un tyran et que le nombre de ses partisans diminuait de plus en plus. L'évêque Gellért appartenait aussi à l'opposition de Pierre. En 1041, Pierre a été dépourvu du trône par la révolte de ses propres hommes principaux. Semblablement à Pierre, Aba Sámuel (1041—1044) a exercé, lui aussi, une domination tyrannique, mais dans un sens opposé à celle de Pierre. L'activité du roi Sámuel visait l'abolition du féodalisme et l'affaiblissement totale de l'église chrétienne. Dans ce but, il n'a reculé même pas d'entrer en alliance avec les bogumils, et sa manière de vivre reflétait aussi son opposition avec la société de classes. C'est cette image qui a été éternisée dans

L'ouvrage intitulé *Deliberatio* de l'évêque Gellért, qui, tout comme la légende majeure de Gellért, prouve l'opposition de l'évêque de Csanád avec Aba. Au début de sa seconde domination, en 1044, Pierre a continué là où il a interrompu, de plus, il a augmenté son impopularité en acceptant le fief allemand aussi. Son court gouvernement a été aboli par la révolte populaire de 1046, la „révolte dite paienne”, conduite par Vata.

Pour terminer, l'étude attire l'attention sur le fait que, dans la critique des sources historiques, les considérations historiques ne peuvent jamais être négligées. Et s'il est vrai que la science historique ne peut pas exister sans la critique des sources, il est tout autant vrai que la critique des sources et la science historique ne peuvent pas se substituer l'une à l'autre.